

**Ọnọdụ Agụmagụ na Usoro Nzimoozi Ya Maka Asụsụ na
Mmepe Obodo**

Ikeokwu, Enyinnaya Samuel
Department of Linguistics, Igbo and Other Nigerian
Languages
University of Nigeria, Nsukka
234(0)8066736976;

enyinnaya.ikeokwu@unn.edu.ng

Ụmịedemede

Edemede a gbara mbọ ịkọwa ọrụ asụsụ na agụmagụ nzimoozi na-arụ n'ebe o metụtara mmepe obodo. Agụmagụ nzimoozi bụ atụtụ nkọwa sayensị asụsụ njia-ọrụ nke na-eleba anya n'ọnọdụ obibindụ ndị nke e nwetara site na gburugburu ebe agụmagụ si pụta. Nke a pụtara na asụsụ na-arụ ọzọ ọrụ abụọ – ịbụ ihe e ji ezipụta agụmagụ nakwa ihe e ji enyocha agụmagụ. N'ime nke a, edemede a ga-agbakwasị ụkwụ n'agụmagụ na omenaala ịjị kwalite mmepe obodo dika isi sekpu ntị n'edemede a. Na nchịkọta, a chọputara na tupu a hụta agụmagụ dika ihe bara uru ma nwee ike iweta mmepe obodo, agụmagụ ga-anọ n'agbata ịjị gosiputa ọnọdụ obibindụ nke ga-aputa ihe ma e gee, guo ma ghota ya. Site n'ime nke a, agụmagụ ọha maobu obodo ga-abu ọzọ e si ewulite ụdidi omenaala ndi.

Okwu ndi di mkpa: Asụsụ, Agụmagụ Nzimoozi, Mmepe Obodo, Usoro na Ọnọdụ Agụmagụ

Mkpelite

Isiokwu a weputara echiche abuo; ha bu: agumagu nzimoozi (nke sitere n'iji asusu ruo oru nka) na mmepe obodo (nke sitere na agbambo ndi mmadu na gburugburu ebe obibi ha

nke nwere ike imetuta n'uzo di mma maobu nke ojoo, etu ha si ebi ndu). Iji mee ka ihe a na-akowa doo anya, a ga-edobe ha n'usoro kwesiri ekwesị.

Mkpatara agumagu nzimozi

Na mbu, 'asusu' bu okwu nke nwere otutu nkowa sitere n'aka ndi amumamu sayensi asusu na ndi na-abughi (Nwaozuzu, 2013:2). Carol (1953) n'ime Nwaozuzu (2013: 2), kowara asusu ka usoro uda a haziri ahazi, nke mmadu ji akparita uka, bu nke na-echekwa onodu na ihe ndi gbara ya gburugburu. Ihe anyi na-eche ebe a bu ma onodu ubara asusu, omenala na mba di na Naijiria ga-enye aka iweta udo na eziokwu nke ga-eme ka e nwee mmepe obodo. N'agbanyeghi nke a, o di ka e nwere olileanya n'ekwumekwu a – 'A na-enwe idinotu na ndimiche'; ndimiche a ghaziri nke oma na-ebute idinotu na mmepe. Nke a putara na ndimiche omenaala, asusu na mba nwere ikike iweta idinotu na mmepe. Ima atu n'akuku ndoro ndoro ochichi, steeti o bula na goomentị etiti enweela ikikere nnochite nhatanha na Kansul Goomentị Etiti (Federal Executive Council) na Nzuko Omebe Iwu Obodo (National Assembly); usoro kwota, agumakwukwo zuru oha nakwa iwu goomentị etiti. Ihe ndi a nwere usoro ha si eji asusu akowa onwe ha n'ebe o metutara oru ha na-arụ na iji ha mebe iwu ndi metutara ha. Udi nziputa a gunyere: usoro kwota oke nrite ndi steeti n'onwa n'onwa, steeti ndi nwere ezi ogo agumakwukwo (Educationally advantaged states) na ndi na-enweghi, mmegbu, nkewa obodo na ndi ozo.

Pushpinders na Jindal (2010) bawanyere ya bu nsogbu nkowa mgbe ha ruturu aka n'echiche nkiti na nsina asusu. Nke mbu na-arutu aka n'ihe ihe putara, dika nkowa ya si di n'akwukwo okowaokwu, bu nke e nwere ike ighota ngwangwa. Na nzimozi, a na-eji nkowa enye okwu nghota site n'echiche nke nsina kari echiche nkiti, ebe nke ikpezu metutara nghota okwu nke sitere n'atumatu okwu. Ihe okwu putara dabeere na mmetuta maobu ihe e ji tunyere ya. Echiche nsina na-esikari

n'ọnọdụ maọbụ etu e si were okwu ọyọ ọyọ; nke a metụtakwara etu e si ziputa echiche n'ekwughiekwu (udaolu, olu, ọnọdụ ihu okwu dgw.) nakwa otu onye a na-agwa okwu si ghọta ya site n'ekwumekwu, ederede maọbụ akara dgw. Ọ bụ maka ebe a na-ejighi asụsụ enwe nzimozi ka ndi mmadu na-ekwu maka 'asụsụ njiahumara'. N'otu aka ahụ, a bịa na nzimozi ekwurekwu, e nwere nke e kwughị ekwu, nke gụnyere ekwumekwu nkiti (okwu e kwuru n'ony) maọbụ njirime (ihe okwu bu n'uche) ekwumekwu iji kwalite mmetuta ony (mmetuta ekwumekwu n'ebe ony nọ).

Ebe ọ bụ na, a naghị amụ ma ọ bụ asụ asụsụ na nkiti, njiaru ọyọ ya nwere njedebere metutara ndinuburu na obibindu nke nwere ike iputa ihe na nkwughari ony, uburu anokoghi ony, ọnọdụ gburugburu mmadu dgw. Ọ bụ n'ogogo a ka asụsụ bụ isi sekpu nti na nzimozi. Nzimozi bụ ụzọ e si ezi mmadu ozi site n'itughari echiche, ozi, na mmetuta site n'ekwumekwu, ederede, akara maọbụ akparamagwa. Onye maara ihe ekwe nakụ na nzimozi ga-eziputanwu ndiche di n'echiche nkiti na nke nsina.

N'anya nke mmadu, asụsụ malitere n'okike uwa ma na-ewetakwa ihe mgbagwoju anya mgbe ọ bula a si ka a kowaa ya. O nwere ike ibu asụsụ nsurunony ma ọ bụ nke mmegharjahụ, ekwurekwu maọbụ ekwughiekwu, ekwurunony maọbụ ederede maọbụ akara, emereme maọbụ enwe emereme, mmeputanegwu ma ọ bụ ogbugbaegwu, ahumara ma ọ bụ ahughiamara, keagumagu maọbụ abugumagu, kemputaihe maọbụ keaputaihe dgz. Ndi a bucha ụzọ asụsụ si aputa ihe. Asụsụ obula na-enweghi ike iziputa njirimara ndi a ka a na-asị na ọ nwuru anwu. Ndetu mbu e deturu nsiripuru asụsụ n'akwukwo nsọ bu mgbe Chineke sirị, "Ka ihe di, ihe wee di" (Jenesis 1:3) na "Bianu ka anyi kee mmadu n'oyiyi nke anyi" (Jenesis 1:26). Nke abuo ka e deturu ma kpoo ya 'Tower nke Babel' (Jenesis 11: 1-9) ebe nke ato bu isu n'asusu di iche iche n'ubochi Pentikostu (Olu Ndi Ozi 2: 1-6); nke a mere e ji si n'inwe otu asusu nwee ubara asusu. Akuko etu asusu siri malite

n'Akwukwọ Nso putara ihe ụzọ abụọ. Nke mbụ bụ itinye asụsụ n'ọrụ nke rụputara ezigbo ihe maobụ ajọ ihe, nke mekwara ka ụwa na-aga n'ihu maobụ na-adaghachi azụ site n'otu oge ruo n'ozo. Nke abụọ bụ itinye asụsụ n'ọrụ nke na-eziputa ikikere 'ochichi isi' na 'mwedanala,' nke na-egosi ikikere Chineke nwere n'ebe ihe o kere eke di.

Ọ bụ ụdị ikike asụsụ nwere ma a bịa n'iziputa ihe mere Ferdinand de Saussure (1916), onye hiwere Sayensi asụsụ ọlọrọhuru nakwa nna Sayensi asụsụ ndokọ ji kowaa ya dika 'La langue et parole,' ya bụ, ọmụmanuju na ntinyenọrụ. Ụlọakwukwọ Geneva nke Saussure so n'ime ya tuleghariri amumamu mmekorita di n'etiti asụsụ na ihe ọ na-akowaputa wee kpọ ya akanka (agumagu nzimoz) site n'ilebanye anya na ndacha asumasu (parole) nwere n'asusu (langue) Ọmumanuju gunyere okwu i matacha ihe niile asusu ọ na-asu nwere na ihe ndi mejuputara ya ebe ntinyenoru bu itinye echiche ndi ahụ di n'asusu okwu nwere n'oru na iji mkpuruokwu, iwu asusu nabatara na fonoloji a kunyere n'ime mmadu oge a na-azulite ya n'obodo, nke ọ na-asukari ma na-aghotakwa. Omumanuju putara okwu ndi ahụ gara n'ezi usoro nke ndi okwu na-emeputa mgbe ha na-asu asusu ha; ozo, nke a sokwa mejuputa onodu ntinyenoru (Agbede, 2000:19). Nke a na-adiwaga iche n'ebe ndi mmadu no, nke ihe na-akpatakari ya bu ka ndi si eche echiche na ka ha si ebi ndu n'ebe o metutara abum nwoke maobu nwaanyi, afo, onodu akunuba dgw.

Ọ bụ ntinyenoru na omumanuju nke mmadu nwere na-enyere ya aka itughari asusu e ji akparitauka kwa ubochi (asusu mmuta) ka ọ buru oru nka (asusu nka). Iji asusu aru oru nka gbadoro ukwu n'etu onye ahụ siri ghota ya (ya bu, ndaba) na ogogo onye ahụ ghotadebere asusu ahụ; ya bu, ma ọ buru na odee eweputa ụzọ ozo ọ ga-esi jiri asusu ruo oru na-agbasoghi usoro asusu ahụ nabatara (ya bu, ndacha) (Leech, 1969:24); ya bu, iwebata enweghienwe di n'asusu. Ọ bụ iji asusu nka aru oru na-eme ka odee were asusu otu ọ masiri ya kpuputa echiche ọ choro. Ndaba (nke gunyere mkpuruudaasusu, mkpuruokwu na

ndanusoro) na ndacha (nke gunyere mkpuruokwu, ahiriokwu na mkpuruadaasusu) di ka oru nka na-enyere onye nka ekwurekwu aka ikpuputa ma kpunwo; iruputa ma runwota isiokwu ga-eziputa echiche ochie ka buru echiche ohuru nakwa asusu ga-adị ndi ngere uto na nti. Ima atu, lee anya n'ahiriokwu ndi a:

1. Sapo na ncha di n'aka Ada.
2. N'aka Ada, sapo na ncha di.

N'ahiriokwu nke mbu (1), o bu ihe doro anya na Ada, dika mmadu nkiti, kpachaara anya were ihe ndi ahụ dobe n'aka ya mana a bia n'ahiriokwu nke abuo (2), o putara na ihe ndi ahụ di n'aka Ada bu site n'ikike o nwere, na-abughizi mmadu nkiti. Ahiriokwu (2) bu uto e si eji akanka akowaputa echiche ebe ahiriokwu nke mbu (1) bu asusu kwa ubochi, nke e ji usoro mmebe ahiriokwu a kporo ndoghari mkpuruokwu. Nke a bu iji mee ka a ghota n'ezio kwu na asusu e ji ede agumagu nka diwagara icha na nke nkiti. Nhokwu ya na-adị ngoringo ma kwuuru onwe ya site n'ihoro okwu kwesiri ekwesị maka iji ya ruo oru n'agumagu, ebe etu e si amata udi agumagu bu site na nhokwu na odidi agumagu.

O buru na anyi lee anya n'akukola lingwistiks (sayensi asusu) maobu stalistiks (sayensi akanka, nke o na-amasikari m ikpo sayensi agumagu n'ihia na ihe sayensi asusu na-amu maka ya bu asusu, ebe ihe akanka na-amu maka ya bu agumagu), anyi ga-ahu ka ha si buru nnu na mmanu. Dika akuko siri ko, mgbanwe obula a na-enwe n'amumamu sayensi asusu na-emetutakari akanka. A na-eji sayensi asusu dika atutu njiaruru, atutu ndinaonodu, atutu mwunanto, atutu ndoko, atutu mgbasa, atutu nnyochanuju, atutu amumamu omebendi dgw, bugasi ngwa e ji enyocha agumagu nzimozi. uto ndi mbu amumamu sayensi asusu Greek si were akuko dike Homeric ruo oru (ndi asusu nsinachi (naturalists) na ndi asusu nsinaomenala (conventionalists) maobu (analogists) na (anomalists) dika ngwaru e ji eme amumamu sayensi asusu

na-enye aka akwalite agumagu nzimozi ma mee ka ọ dị ike karịa sayensị asụsụ.

Gịni bụ mmepe obodo?

N'akụkụ nke a kwa, a kọwara ọkpurukpu okwu abuo 'obodo' na 'mmepe' iji mee ka nkọwa gbasara mmepe obodo bụrụ nke a ghotara nke ọma. N'ikọwa ihe obodo bụ, Renan (1990:19) n'edemede ya nke ọ kpọrọ "*Gịni bụ obodo?*" mere ka nke a doo anya nke ọma site n'iji mmadụ nye nkọwa ya n'uzọ dị etu a:

Obodo, dika mmadụ bụ nchikọta nke igba mbọ niile a gbara n'oge gara aga, aja a churụ nakwa ntinye niile. A bịa n'otu nzuzo niile, ọ bụ otu ndịiche kacha bụrụ ọdiniwu, n'ihị na ndịiche mere anyị ihe anyị bụ. Ndị dị ike mere ihe ike nke dị ezigbo ebube n'oge gara aga; nke a bụ isi ihe niile gbasara mmekọrịta mmadụ na ibe ya, ebe mmadụ na-ebido echiche nke ọbụla maka obodo.

N'echiche ya, Uzochukwu (2004) rụturụ aka n'ihe Bikoi kọwara obodo ka ọ bụrụ ihe

... nwere ike ịdị ma guzosie ike naanị ma ọ bụrụ na a ghotà ọpuruiche ya ma nwee ike ichoputa ha, gbazie ma mekwaa ka ha guzosie ike na-enweghị ihe nhiahu ọbụla n'ime ihe njikọta nke nkwado ya nke na-eji nwayọ abịa n'efu; ihe njikọta nke onye ọbụla na-ahụta onwe ya n'ime otu ihe ma bụrụkwa otu ihe; nke a diwagara iche n'ichọ oyiya kama ime ka ngalaba nke ọbụla n'ime ya ka o sie ike.

Otu ọ dị, obodo abughị naanị obosara ala na ihe ndị a na-ahụ anya n'ime ya ma ọ bụ osisi na ụmụanụmanụ kama ọ gunyekwara mmadụ, ya bụ mmadụ ọbụla nọ na gburugburu ahụ a na-ekwu maka ya. Nkọwa ndị a dị n'elu ga-edubazi anyị n'atụtụ nkọwa maka mmepe obodo.

Kedu mgbe a ga-asi na obodo mepere emepe?

Ọ bụ nkwenye zuru ụwa ọnụ na mmepe bụ ihe gbasara akụnụba, mana o jedebeghi na nke a. A hụta mmepe obodo n'uzo gbasara agbasa dika o metutara 'mkpa kacha di elu, ubiam, mkpagbu na enweghi oru' (Olopoenia, 1993:23). Nkom (1997) kowara n'agbanyeghi otu obula e siri kowaa mmepe obodo, na o gunyeri:

Mbo a na-agba iji wulie obodo n'uzo ka mma, obodo e ji nnukwu agamnihu nke ihe nnweta were mara nakwa nke nwere ohere maka ezi ndu nye otutu ndi no na ya; obodo ebe e nwere mbawanye a na-ahu anya n'otu ndi mmadu si aghota, achikwa nakwa agbanwe gburugburu ha maka adimnamma ha nakwa nke mmadu niile gbaa gburugburu; obodo nke na-emepe otutu ohere ohuru maka mbuli elu nke onwe maka mmejuputa omenaala, obodo ebe a na-akwado ekemekeuche, nruputa nakwa nsonye mmadu dum.

Na nkowa ndi e nyere n'elu banyere mmepe, ekemekeuche, nruputa nakwa nsonye na-enye aka eweta uto nke obodo; ya mere anyi na-ekwu maka mkpokota ihe e meputara ohuru nke ala anyi (Gross Domestic Product). O bu n'ihi nke a ka Ade-Ajayi (2000: 17) gbakwasị ukwu n'echemeche ndi Kansul Akunuba na Mmekorita nke Otu Mba Uwa (Economic and Social Council of the United Nations n'afọ 1962, si: Mmepe bu uto a gbakwunyere na mgbanwe naadi si na mgbe ruo na mgbe. Mgbanwe, n'aka nke ya metutara mmekorita na omenala nakwa akunuba ma mma nakwa n'uju ... ihe nlegara anya ga-aburiri ikwalite ndu ndi mmadu.

Uzochukwu (2004) kowara na udiri mmepe a, a kowara n'elu bu dika o metutara ihe a na-ahu anya ma wepu omume nke agwa umu mmadu. Iji mejuputa nke omume agwa, Egudu (2002) gbakwunyere nke metutara:

Iji hụ na akụkụ mmepe a dika o metutara mmadu bu nke a na-ahuta ma na-akwanyere ugwu. O kwesiri na a ga-emeputa akukụ mmepe ozo, bu akukụ omume nke ga-achikwa ma duzie akukụ ihe a na-ahụ anya. o bu ogo mmepe di elu nke na-akwagide mmekorita n'etiti akunuba nke obodo nakwa ahuike nke obodo ahụ.

Ya mere, mkpa agumagu di bu ime ka mmetuta di n'etiti ya na umuamaala sie ike ma burukwa ihe mgbochi nye ha puo n'ajo omume niile ga-eweta ihe ogbatauhie nye ha na ndi ozo. Site n'ime nke a, a ga-ekeputa ebe di mma nke ga-eweta mmepe obodo. Adighi eme nke a n'ike, kama site na nkwa gide, na nkuzi n'obi utu bu nke a na-enweta n'uru nakwa mma agumagu (Uzochukwu, 2004:3).

O bu n'ih i nke a ka oge ochichi ndi agha nke ndi isi ala Buhari na Abacha ji weputa ihe a kporo '*Agha Megide Adighi n'Iwu*' na '*Agha Megide Adighi n'Iwu na Mpu.*' O bukwa udi mmepe a nyere ndi nnyocha mmekorita na ochichi ikikere ikowa onyeisiala n'oge gara aga bu Goodluck Jonathan dika onyeisiala, a kacha katoo na Naijiria. O nwere otutu ihe na-echere ya aka mgba, site na mpu, onu ahia mmanu nke na-akwugh i otu ebe, enweghi oku rukwaa na mmekpa ah u nke ndi Boko Haram, nke kacha njo bu ntori umuakwukwo umu akwukwo kariri nari abuo na iri asato na asato ndi Chibok n'ugwu Awusa.

O bukwa n'ih i mmepe nke ezi omume nye umu amaala ka e jiri kwaa Goodluck Jonathan dika onye udo na-abukwaghi onye ihe gbasara ikike ochichi na-egbu ka mmanya n'ih i na o sir i:

Ochicho m ezughi ihe obula itunyere obara nwa amaala Naijiria o bula. Mmadu o bula aghola aghughu maka m. o buru na m daa na nhoputa nke ochichi, m laghachi obodo m. Ala Naijiria abughi ama nna m. Adi m njikere ije ozi, kama o dighi echu m ura.

Ọ bughị naanị n'ọnụ okwu na n'echiche ka o gosiputara ihunanya ya nye obodo ya, kama sitekwa n'omume; mgbe ndị na-ahụ maka nhọpụta onye ọchịchị bidoro weputawa ihe e metara na nhọpụta nke onyeisiala n'afọ 2015, Jonathan hụgara na a na-emeri ya emeri ma tupu a kpọọ nke ikpeazụ, ọ matara na ọ gaghị emeri, o jisiri ike kpọọ onye ya na ya na-adọkọrịta ndorondoro bụ Muhammadu Buhari ma kelee ya. Otu omume a abughị naanị na-apughị ichefu ya echefu n'ọtụtụ obodo ụwa gbaa gburugburu kama, ọ zakwara n'uzọ dị mma, ọtụtụ ajuju a na-aju maka 'ọchịchị onye kwuo uche ya' na Naijiria; ebe ọfọdụ ndị na-aju si 'Naijiria, ọ puru imenwu ya?' Taa, n'agbanyeghị mperi Goodluck Jonathan, ọ bụzi onye a ma ama, na-etokwa n'ụwa niile ma burukwa onye udo dika o duuru obodo iri ise na asaato n'ụwa niile ka ha hụ maka nhọpụta onye ọchịchị nke afọ 2015 na mba Tanzania n'ọnwa Oktoba. ọtụtụ akwukwo mgbasa ozi na ndị ọfọdụ a tụtutala arọ ka e nye ya onyinye 'Mo Ibrahim na Nobel Peace Prizes'. Kwakpovwe (2015:41) kwadoro echemeche a oge ọ sirị:

E meriri Jonathan kama o meriri. Nke a bụ ihe udo na-eme. Ọ na-atughari mmadu ọ di ka onye na-adighi ike kama onye ahụ bukwa onye siri ezigbo ike n'otu aka ahụ. Mee mmadu ọ di ka onye e meriri, kama onye ahụ bụ onye mmeri n'ikpeazu. Mee ihere ọ buru ugwu. Ọ na-atughari ihe ukọ ọ buru akunauba.

Mahatma Gandhi, onye India nyere nkowa mmegide udo oge ọ ruturu aka na "mmee mmegwara ga-adoghachi ụwa azu." Ya mere, ọ buru na Jonathan kwugidere, ndị Naijiria ga-anọ na nnukwu nkwafo obara. Nke a putara na e nwere ike isi na obodo emepeela ma ọ buru na ndị bi na ya eziputa udo, obi umeala ma karịsị, ihunanya obodo karịa onwe n'ebe ndị ọzọ nọ.

Mgbasara agumagu nzimozi

Kedu ka asụsụ na mmebere agumagu ga-esi jikọta aka iji weta mmepe obodo? Agumagu nzimozi gbasaara iji asụsụ n'ụzọ nkwa wee ziputa mmepe omenaala na obodo dika o metutara ntala oge na ebe. O bukwaga ụzọ e si eziputa omenaala na mmetuta ya n'ebe omenaala ozo di iji hunyere ma kwado ihe ya bu omenaala nabatara na ihe ndi o na-asọ nso. Nke a ga-ewube mmekeputa di mma, ga-adota mmasi ndi unọ na ndi mba ozo. N'ima atụ, ndi "Zee World Channel" nke ulọ oru ihe onyonyo esila n'ejije ha, gosiputara mba uwa, ezinaulo ubara ndi India, ihunanya, ihe nlekwa ahuike na tekintu na-etozughị etozu. O burukwa na e lee anya n'emereme na agaramije di n'ejije ndi China na Japan, ha na-eziputa agaramije ngwangwa nke na-aputa ihe na tekintu ogbatumtum Suzuki, Toyota, Jincheng, quinklin dgw. A biazie n'ulo, *Aba na anya* bu aha ochomma e ji mara akwa ndi Igbo mere ma burukwa nke mere Aba, obodo diketere Akwete (ndi e ji ikwe akwa a kporo Akwete, bu akwa aka mere mara) ka o buru ebe mmebere maka akwa kemgbe 1970. O nwere ka tekintu a na odida ya n'oge ugbo a ji nwee nkweputa na nkwenye ndi Igbo na ndu bu ihe na-agabiga agabiga; n'ih i nke a, o nagh i adigide. Nke a putara na ndu dabeere n'ih anyi meputara na ya n'oge na n'ebe; ya mere ekwumekwu dika: *uwa bu otu mbia, uwa bu onye mere ike ya, o laa dgz.*

Agumagu di ka nroghari obibi ndu mmadu site n'akomako na-eji ekereuche maobu asusu nka eziputa agwa mgbaranaanwu (homo fictus) bu nke na-ahagide agwa nzokpuru (Homo sapiens). Agwa mgbaranaanwu bu agwa ndi ah u agbara ndu nzuzo ha n'anwu site n'agumagu nka ebe agwa nzokpuru bu ndi agbabeghi ndu nzuzo ha n'anwu. Agbamnanwu a na-akuzi ihe ma na-akwalitekwa echiche n'ih na mmepe obodo metutara mgbanwe ziri ezi na ndu ndi mmadu; nke a bu oke na oru agumagu. N'ikwa agumagu nzimozi na mmepe obodo, anyi choputara otutu ihe ndi ziputara asusu nka. Na mbu, Ahiriokwu (ii) ncha-sapo na ihe gbasara Ada weputara onodu majiik ma o bu ogbaraghari na ndu n'elu

uwa; nke na-akpọlite echiche maka adigideghị nke ndụ na mkpa ọ dị mmadụ ibi ndụ kwesiri inomi n'ebe ọ dị ndụ. N'ikpeazu, ezi ndụ, nke e nwetara n'aka ndi nduzi, ndi nlereanya maobu ndi nlekota, na-ewube mmuo akpamike n'ebe ogbo ndi no n'ihu no, nke ga-eme ka ha soro nzo-ukwu ndi dike nna ha. O bu ezi omume a nke na-ewulite obodo mere ndi mba Britain ji egosi ndi agha ha ihe nkiri gbasara "King Henry VI" tupu ha a gaa agha. Ejije ntoaja a bu iji gbaa ha ume ka ha were obere ngwa agha ha nwere ma merie ndi iro ha di ka King Henry mere.

Ngalaba agumagu niile, odinigha, ejije maobu abu site n'ikike otuto na nkoto agwa ndi putara ihe na ya na-akuziri ndi ogu ihe. Lebane anyanwa n'agwa ndi a: Okonkwo n'akwukwo Achebe (1958) *Things fall apart* maobu Ramatoulaye n'akwukwo Ba (1980) *So long a letter*; Chike na Ada n'Isi akwu dara n'ala nke Ubesie (1973), Ugochi na Eze Onyekwere na *Nke m ji ka* maobu *Eruru* nke Nwaozuzu (2005 na 2009), Ngozi na Obiora n'Onodu ugo... nke Obidiebube (2006) maobu Onwudinjo (Aha na ihe ndi a kpotururu aha n'abu a bu agwa mebere ha. A na-eziputa akparamagwa n'otutu akwukwo abu) n'abu "Uwa Ndoli Ndoli" di n'Uche bu ahia nke Ikeokwu na Onyejekwe (2009). O putara na e nweghi ihe mmuta si n'akpomihuoma maobu nke ojoo, onu na ariri ndi agwa putara ihe n'agumagu ndi ahụ maobu otu e si were asusu ruo oru n'uzo puru icha dika o si metuta ha?

Agwa ndi no n'agumagu bu ihe ekere sitere n'aka onye ode. Ihe onye kere ha gwara ha kwuo, ka ha ga-ekwu; ebe o zigara ha, ka ha ga-aga; ihe a gwara ha mee, ka ha ga-eme dgw. N'onodu, agwa a roro aru ndi a ga-abuzi uru n'aka onye okpu ite ma noro n'isi asusu nka, nke nwere ike idi n'udi asusu maobu mmegharahu. N'ihia nke a, ikowa ha di mkpa iji nwee ezi ikpe ntobu maobu omuma nye akparamagwa ha. Iji kwado ekewaghi ekewa nnyocha agumagu mba Afrika, Nwadike (2015) deputara nsiripuru mwulite agwa. o ruturu aka na Aristotle bu nna ma burukwa onye hiwere nnyocha agumagu

nke gbadoro ukwu na nkenụdị, nhazi, akparamagwa na nka. Nwadike rụturu aka na nkewa agwa nke Forster (1927:73-81) – agwa rarij na agwa ndagharị. Agwa rarij bu agwa e ji otu akparamagwa mara nke ihe niile gbasara ya na-erughari n’otu isiokwu ebe nke ndagharị bu ihe nwere otutu ihu, nwee ike iweta ihe itunanya ma dagharịa n’uzo di iche iche.

Mmalite agumagu Afrika, o kachasi iduuzi na 1950 nyere iji usoro Europe nyochaa agumagu ikike. Ha katoro ma megide nhazi, akparamagwa nakwa mmebere agumagu ndi ozo nke mere ka e nwee akpomoku maka iweputa usoro nnyocha agumagu ozo. Mana ndi mba Afrika choro nkewa a enweghi usoro ha tuputara n’agbanyeghi mkpesa ha (Nwadike, 2015:1). N’arumaru ya na 1995, Nwadike wubere udidi agwa ato nke a kporo “Agwa n’Agumagu: ‘Usoro Nwadike,’ na-agbagha echemeche na omume mmadu anaghi aputa ihe naani n’uzo abuo, e nwere nke ato. Ya bu – agwa ike – ndi no n’uju akuko ma burukwa ndi e nyere akparamagwa di okpurukpu. Nke abuo bu agwa nro - ndi e nyere obere akparamagwa ma burukwa ndi putara ihe n’ufodu emereme na emume nakwa agwa ndaramba maobu umengwu – bu ndi e nyeghi akparamagwa obula, ma burukwa ndi onodu ha anaghi adigide ngwa ngwa a koturu ha aha n’akuko.

Ka Nwadike mechara ntunye aro a, Ikeokwu (2008), n’arumaru ya weputara usoro ozo nke a kporo ‘Usoro Ikeokwu’ ebe o kewara agwa dika mbunuche emereme ha si di. o gbaghara na ilenye anya naani n’onodu emereme nke Forster maobu n’oge akparamagwa agwa nke Nwadike enweghi ike ikowa emereme agwa no n’akuko n’uju. Nke a mere e ji nwee nkewa agwa ncho ohanaze, agwa ncho onwe na agwa nnonetiti. Agwa ncho ohanaze bu agwa ndi mbunuche emereme ha na-egosiputa enwemasị n’odimma oha. O bu diri agwa a mere Brutus, bu otu n’ime agwa no na *Julius Caesar* ji soro ndi otu mmegide Caesar. O siri, “... O buru maka odimma (nke Rome) ... ya bu ka chi kwagide m dika m huru aha ugwu na nsopuru n’anya kariia ka m si atu egwu onwu (17);

“...a maara m na ọ dighị ihe kpatara m ilelị gị mana nke ọha (nke Rome)”...; O bughị na m ahughị Caesar n’anya mana a hụrụ m Rome n’anya karịa ...” (137). Ọ bụkwa ụdị ngosiputa a nyere mkpali agwa Ugochi na Eruru na *Nke M Ji Ka na Eruru*; nakwa Ngozi n’*Onọdu Ugo*. N’aka nke ọzọ, agwa nchọ onwe bụ ndị mbunuche emereme ha gbadoro ụkwụ n’ochịchọ nke onwe (mụ tupu ndị ọzọ, ihunanya onwe karịa ihu ndị ọzọ n’anya maọbụ odimma onwe karịa ihu mba n’anya) dika e si hụta ya n’agwa Cassius na *Julius Caesar*. Cassius kwuru, “Ka Anthony na Caesar dakọọ ọnụ ... (67), Brutus ... i maghị ihe i na-eme. E kwekwala na Anthony ga-ekwu okwu n’akwamozu Caesar. I maara otu ndị mmadụ ga-esi gbasoo ihe o kwuru? Amaghị ihe ga-adaputa (eme); ọ dighị m mma” (129); “Ire a akaghị ekwujọ ta a ma ọ bụrụ na okwu Cassius chiiiri” (221) ma ọ bụ Obiora n’*Onọdu Ugo*... N’otu aka ahụ, agwa nnonetiti bụ ndị emereme ha nọ n’agbata agwa nchọ ọhaneze na nke nchọ onwe. Ha na-agba mbọ imejuputa nkewa di n’etiti ụdị agwa abụọ ndị a. Ya mere, Nwadike (1995) na nwaakwukwọ ya, Ikeokwu (2008) kwenyere n’ihe mba Afrika choro ma weputa usoro a nabatara iji nyochaa omume agwa ebe ọ bụ na ha kwenyere n’agumagu nke zuru ọha na nke kpomkwem.

Anyị arutula aka na ọ bụ ndị odee ka ọ diiri inye agwa nọ n’akukọ ha, ụdiri asusu na mmegharịahụ ha choro ka agwa ndị ahụ ziputa nke metutara ebumnuche akparamagwa ha. N’agbanyeghi na a roghariri omume agwa, ha na-eziputa usoro obibi ndu nke a na-ahuta kwa ubochi n’obodo nke na-akpalite agumagu. N’ima atụ, na *Nke M Ji Ka na Onọdu Ugo*, Nwaozuzu na Obidiebube ga-achọ ka anyị mee pachoo (bulie elu) agwa nwaanyi n’ihi na nwaanyi bụ ihe (na e kwesighi ileda agwa nwaanyi anya n’agbanyeghi ihe obula) site na agbambo Eruru na Ngozi, n’ibute mmepe n’uwa akomako ha. Eruru gara Eke Ukpama Ndi Mmuo; ọ bughị naani na o ji azu mpete lota, kama o jikwa otutu ihe ndi ozo mara mma nke o nyegasiri ndi mmadu. Ngozi ruru ulo ma luro nwanne nwoke, Obiora nwaanyi, mepeere nwanne ya nwaanyi ebe ọ na-ere ogwu ma

gbapuoro ndi obodo ha mmiri. Gini ozo, o jigidere adimnsọ ya n'ogo di elu n'agbanyeghi alughi di ya ma jee kute nwa nwaanyi n'ekpe (child adoption) nke gosiri na 'nwaanyi ga-aga n'ihu n'ibara onwe ya na oha obodo uru.' Eruru n'otu aka ahụ, dobere onwe ya nsọ tutu o luo di n'agbanyeghi mmegbu na mmekpaahụ o na-anata n'aka nwunye nna ya. Ejije ndi a ruturu aka, na-egosiputa ihe o putara ibu ihe mkpuzi agwa nye umuaka umunwaanyi, ndi o ga-amasi inomi agwa ncho ohanaze nke Eruru na Ngozi megide ndi ga-achọ ime ka agwa ncho onwe dika agwa Obioma na Uduaku na *Nwata Rie Awọ* (1980) na *Erii Mara Ngwugwu* (1985) nke Onyekaonwu bu ndi a kowaputara ka ndi na-agba nho di ma hu ego n'anya. Ochicho onwe ha mebiri ha ma weta mbibi nye ezinaulo na obodo ha. Site n'ija omume, a na-ebuli obodo maobu site na nkatoo e gbochie ya nsogbu na-echere agamnihu obodo aka mgba n'ihu; o bu etu a ka e ji eme ka obodo di mma.

N'ikwu maka agumagu na mmepe obodo, ndi Igbo kwuru na, a na-eji uka akugbu uka. udi ekwumekwu a bu nke ji okwu ufo di mma jaa okwu maobu edemede mma, nke nwere ike itucha ihe metutara obodo dika omume mburu na agumagu (Okebalama, 2007:187). Omume mburu dika o si puta ihe n'edemede a bu nkowa agwa oma na nke ojoo di ka o si metuta mmepe obodo ebe agumagu metutara asusu ochomma nke ndi odee ji agba nhuruuwa obodo ha n'anwu nye ohanaze n'akwukwo ha. O bukuwa agumagu a maka mmepe obodo ka ndi oka n'ekwumekwu ji ejigide oha ma o buru na e nwee mgbanwe omume.

Ozo, ejije n'oge ugbo a aghola ejije maka mmepe obodo site n'iji ngwa mgbasa ozi di iche iche, o kachasi redio, bu nke kachasi erute ndi no n'ime obodo aka. Mpaghara ejije a na-eji isiokwu metutara mmasi obodo na mba uwa ma gbanwekwaa asusu kwa ubochi ya ka o buru asusu nka maka ntuzi aka maobu nkuzi nke oha obodo. Ndi bu isi a huru kwaba okpu n'udi ogbakọ a maobu nkuzi a, bu ndi ntorobia, bu ndi a na-akuziri uzo ziri ezi e si eme ezi omume dika o si metuta

mmepe obodo. Ihe dika ndabere onwe site n'ogbakọ jmu nka dika nke ndi Uloqoru Maka Achomqoru (National Directorate for Employment (NDE) maqbu nke ndi Otu Mbaqwa Maka Ego Enyemaaka Mmuta Umaka (United Nations International Children Education Fund (UNICEF) maqbu ndi Enyemaaka Ahuike Maka Mgbochi Ofufe Qria (Preventive Health Care Against Communicable Diseases) maqbu Qria Nsitere na Mmekorita Nwoke na Nwaanyi (Sexually Transmitted Diseases (STDs). N'udi ejije a, a na-eji omumu zuru oha onu site n'iji ejije redio nke na-eji nka uda na onunu ezi ozi n'uzo puru iche. Omumaatu juputara n'akwukwo ndi UNICEF (2010), a kporo *Tieta Maka Mmepe Obodo (TIMMO)*, ejije di n'agba n'agba.

Agumagu site n'usoro omumu mkparitauka mmadu na odibendi na-elebanye anya n'usoro omenaala metutara ekwumekwu na emereme nsinokwu nke ndi. E nwekwara ike itughari nke a si n'otu asusu omenaala gaa n'ozo site n'iji ntughari echiche nke ga-enye aka kwalite mmepe obodo. N'ima atu, e nwere ekwumekwu Igbo – Onye bi ulo uka nso na-aga leeti, nke e nwere ike inwoghari ma tughari ka o buru – Onye bi musku nso na-aga leeti. Etoo nwaanyi akidi, o gwota ozo nke si n'olundi Umuahia/Qhuhu ka e nwere ike itughari n'olundi Nsuka site n'iji ntughari echiche okpa (Etoo nwaanyi akidi/okpa, o gwota/site ozo).

Nchikota

N'edemede a, a choputara na nkowa asusu na-ewebata n'onodu agumagu nzimozi dika o metuta nkeudu agumagu di iche iche site n'otutu uzo mmepe obodo dikwa iche iche. Ntule ihe e kwuru maka agumagu ederede na tieta maka mmepe obodo kwadoro nchoputa a. Ozo, isi sekpu nti n'okwu a bu omumaatu na nkowa uzo di iche iche agumagu si akwalite mmepe obodo, bu nke e lebara anya. Dika a choputara n'ebe a, agumagu obula bu maka mmepe obodo bu agumagu ndinoru,

n'ihì ya, agumagu ọbùla na-atuputaghì aro maọbù nye ụsà gbasara nsogbu dì n'obodo abughì agumagu.

Ihe anyị mere ebe a bụ ikuputa nkwa n'ihì na ọtụtụ mgbe ka ndị mmadụ na-eche ma na-atule ụzọ a ga-esi were agumagu ruo ọrụ mmepe obodo. Agumagu dika anyị maara esighì n'oghere nkịtì putà, o sitere n'obodo, nke zuputara maọbù muputara ya. N'ihì nke a, ihe ọbùla nwere ike idota maọbù kpalite mmụọ odee maọbù oguu agumagu ga-abuzi agumagu maka ikikere mmegide na nkwegide. Ka o sila dì, mgbanwe ihe ndị metụtara obodo na-emetutakwa agumagu ya n'ihì ya o dì mkpa ikpachapụ anya, maka na a ga-emeriri ya n'usoro ndinorù nke ga-eweta ọsịsa nye nsogbu a na-enwegasị n'obodo dika e siri hụ n'akwukwọ ndị arụturù aka n'orù a.

Edensibia

Achebe, C. (1958). *Things fall apart*. London: Heinemann Educational Books.

Ade-Ajayi, J.F. (2000). *Humanity in conteut*. Occasional Publications of the

Nigerian Academy of Letters,1, Ibadan: Faculty of Arts, University of Ibadan.

Agbedo, C.U. (2000). *General linguistics: An introductory reader*. Nsukka: ACE

Resources Konsult.

De Saussure, F. (1916). *Course in general linguistics*. Wade Baskin 1959 Transl. London: Peter

Owen.

Egudu, R.N. (1972). Social values and thought in traditional literature: The case of the Igbo proverb and poetry, *Nigerian Libraries*, 8(2): 20-27.

Forster, E.M. (1927). *Aspects of the novel*. Harmond-Sworth: Penguin.

Ikeokwu, E.S. (2008). *Gender identity: An analysis of selected contemporary Igbo plays*. An

Unpublished Doctoral Dissertation, University of Nigeria, Nsukka.

Ikeokwu, E.S. & Onyejekwe, M.C. (2009). *Uche bu ahia*. Enugu: Format.

Kwakpovwe, C.E. (2015). *Our daily manner*. (October – December edition) Lagos: Manner

Resource Centre.

Leech, G.N. (1969). *A linguistic guide to English poetry*. London: Longman.

Ba', M (1980). *So long a letter*. Ibadan: Heinemann Educational Books.

New King James Version (NKJV) (1982). *HolyThe Bible*, London: Haper Collins

Publishers

Nkom, S.A. (1973). Reflections on culture and national development in Nigeria. In Y. Nasidi &

Ligoil (Eds.), *Culture and Democracy*, (pp 220- 229), Zaria: Ahmadu Bello University Press.

Nwadike, I.U. (2015). Characters in literature: The Nwadike model, a contribution to world

literature. A Paper Presented at the 9TH Conference of Igbo Studies Association (ISA) on *Igbo Oral Literature: Problems and Prospects* at the University of Nigeria, Nsukka, September, 22-25.

Nwaozuzu, G.I. (2005). *Nke m ji ka*. Enugu: CIDJAP.

Nwaozuzu, G.I. (2009). *Eruru*. Enugu: Format.

Nwaozuzu, G.I. (2013). *The babelist theory of meaning*. An Inaugural Lecture of the University

of Nigeria, Nsukka, February, 28.

Obidiebube, J.I. (2006). *Ọnọdu Ugo (Adighi egbe mma)*. Onitsha: Lincel.

Okebalama, C.N. (2007). Rhetoric in Igbo hunting poetry. In B.N. Anasiudu, G.I. Nwaozuzu &

- C.N. Okebalama (Eds.), *Language and literature in a developing country*, (pp 187-200), Onitsha: Africana-First Publishers Ltd.
- Olopoenia, R.A. (1993). On the meaning of economic development. In I. Osayinwese (Ed.) *Development economics and planning*, (pp 20-28), Ibadan: Unibadan Publishing Consultants.
- Onyekaoonwu, G.O. (1980). *Nwata rie awo*. Onitsha: University Publishing Co.
- Onyekaoonwu, G.O. (1985). *Eriri mara ngwugwu*. Ibadan: University Press Ltd.
- Pushpinder, S. & D.V. Jindal (2010). *An introduction to linguistics: language, grammar and semantics* (2nd edition). New Delhi: Prentice Hall.
- Renan, E. (1990). What is a nation? In H.K. Bhaba (Ed.) *Nation and narration*, (pp17-23), London: Routhledge.
- Shakespeare, W. (1956). *Julius Caesar* (New Swan Shakespeare) Bernard Lott, M.A. Transl. London: Longman Group Ltd.
- Ubesie, T.U. (1973). *Isi akwu dara n'ala*. Ibadan: University Press Ltd.
- UNICEF. (2010). *Tieta maka mmepe obodo* (TIMMO): *Ejije di n'agba n'agba*. Enugu: Unicef na Same.
- Uzochukwu, S. (2004). *Oral literature and national development: The Igbo example*. An Inaugural Lecture of the University of Lagos. Lagos: University of Lagos Press.